

Prof. dr hab. Remigiusz Pośpiech
Instytut Muzykologii Uniwersytetu Wrocławskiego

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Agnieszki Wiśniowskiej-Kirch
pt. *Organy i organiści na terenie dekanatów Nowa Góra, Proszowice i Skala w
archidiakonacie krakowskim od XVI do XVIII wieku (na podstawie akt wizytacyjnych)*,
Lublin 2023, ss. 645, napisanej w Instytucie Nauk o Sztuce (Muzykologia)
na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
Jana Pawła II pod kierunkiem dr hab. Marii Szymanowicz, prof. KUL**

Problematyka organologiczna stosunkowo niedawno zagościła w naukowym dyskursie badań muzykologicznych w Polsce, a jej wprowadzenie do uniwersyteckiego kręgu zawdzięczamy działalności nieodżałowanej pamięci ks. prof. dr. hab. Jana Chwałka. Pamiętam, jak w czasie moich specjalistycznych studiów w Instytucie Muzykologii Kościelnej KUL, na przełomie lat 70-tych i 80-tych ubiegłego wieku, Ksiądz Profesor pisał swoją rozprawę habilitacyjną na temat siedemnastowiecznych organów z kościoła farnego w Kazimierzu Dolnym (kolokwium habilitacyjne 26.05.1980 r.) oraz zakładał pierwszą w kraju Katedrę Instrumentologii ze specjalnością organologiczną, którą kierował ponad 20 lat (1984-2005), natomiast zajęć z organoznawstwa prowadzonych przez ks. prof. Chwałka zazdrościli mi koledzy z innych polskich ośrodków studiów muzykologicznych. Pamiętam także, że w tym pionierskim okresie tematyka ta traktowana była co najwyżej jako teoretyczne dopełnienie sztuki rzemiosła organmistrzowskiego, bądź jako literatura popularno-naukowa. Mogłem jednocześnie obserwować, jak zagadnienia szeroko rozumianej organologii (instrumentologii), dzięki konsekwencji i uporowi naszego Wykładowcy, przy jednoczesnym poszerzaniu warsztatu naukowego, dojrzewały i stopniowo stawały się pełnoprawnym przedmiotem badań i analiz. Ważnym i wymiernym przełomem w tym zakresie było podjęcie w ramach realizowanych prac dyplomowych (początkowo magisterskich, później także doktorskich) tematyki historyczno-źródłowej, będącej wynikiem kwerend i analiz kościelnych akt wizytacyjnych z dawnych wieków. Istotnym dla tego procesu było również zainicjowanie specjalistycznego periodyku „Studia Organologica”, a przede wszystkim zaszczepienie pasji badawczej nad nowymi zagadnieniami wśród studentów i doktorantów, co przyczyniło się do powstania wręcz szkoły organologicznej Księdza Profesora Jana Chwałka, owocnie kontynuowanej przez jego wychowankę – dr hab. Marię Szymanowicz, prof. KUL. Nie bez znaczenia jest wreszcie fakt, że ks. Chwałek zajmował się organami nie tylko od strony teoretycznej – organologicznej, ale też praktycznej – organmistrzowskiej, jako ich budowniczy i konserwator, co sprawiło, że stał się niekwestionowanym autorytetem w tej dziedzinie zarówno w środowisku naukowym, jak i rzemieślniczym.

Do organologicznej szkoły Księdza Profesora Chwałka należy również Doktorantka – mgr Agnieszka Wiśniowska-Kirch. Należy tu podkreślić, że była ona w ogóle pierwszą magistrantką na Seminarium Instrumentologii w Instytucie Muzykologii KUL, która napisała pracę magisterską na podstawie dawnych akt wizytacyjnych (*Organy i organiści w okręgu wiślickim w XVIII w. na podstawie akt wizytacyjnych*, Lublin 1982), zapoczątkowując niejako tę tematykę, kontynuowaną do dnia dzisiejszego. Dzisiaj natomiast pochylamy się nad jej rozprawą doktorską, opartą na tego samego rodzaju źródłach, ujętych jednak w o wiele szerszym zakresie chronologicznym i terytorialnym, ukończoną pod kierunkiem dr hab. Marii Szymanowicz, prof. KUL. Opracowanie to w sposób wręcz symboliczny ilustruje ciągłość badań historyczno-źródłowych realizowanych w lubelskiej Katedrze Instrumentologii, owocnie podejmowanych od ponad czterdziestu już lat.

1. Tytuł i struktura rozprawy

Temat recenzowanej rozprawy jasno i precyzyjnie wskazuje główny przedmiot badań, którym są organy i organiści działający na terenie trzech dekanatów w archidiakonacie krakowskim (Nowa Góra, Proszowice i Skała – w sumie 83 parafie), w okresie od XVI do XVIII wieku. Główny korpus źródeł stanowiły – jak wyżej wspomniano – pochodzące z tego czasu akta wizytacyjne (z lat 1598-1783; w pracy na s. 21 podano błędnie 1873), w całości rękopiśmienne (głównie w języku łacińskim, częściowo także w polskim), zachowane w Archiwum Kapituły Metropolitalnej oraz w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. Mgr Wiśniowska-Kirch podjęła się ambitnego oraz cennego poznawczo zadania polegającego na analizie zachowanych źródeł kościelnych, wśród których znajdujemy także szereg istotnych informacji na temat rozwoju kultury muzycznej wizytowanych parafii, kształtowanej zarówno przez osoby duchowne, jak i świeckie – przede wszystkim pełniące różnego rodzaju posługi muzyczne. Doktorantka stwierdza we wstępie, że „celem pracy jest naświetlenie procesu rozprzestrzeniania się organów i ściśle związaną z ich występowaniem obecnością organistów i kantorów oraz całokształt ich sytuacji życiowej” (s. 21). Istotnym zagadnieniem była także „próba zaktualizowania stanu obecności historycznych instrumentów na danym terenie na podstawie informacji uzyskanych ze źródeł pisanych oraz pochodzących ze źródeł internetowych” (s. 22).

Logiczny jest także układ pracy, złożony ze spisu bibliografii, wstępu, czterech komplementarnych rozdziałów, zakończenia oraz rozbudowanych aneksów i angielskojęzycznego streszczenia. Rozważenia wymaga jedynie, moim zdaniem, zamiana kolejności podrozdziałów 4 i 5 w rozdziale I; wydaje się, że najpierw należało przedstawić

opis przebadanych źródeł, a dopiero później zamieścić wypisy źródłowe. Pracę poprzedza ponadto wykaz skrótów, w którym obok koniecznych wyjaśnień zamieszczono także szereg skrótów powszechnie stosowanych i nie ma potrzeby umieszczania ich w odrębnym wykazie (abp, bp, c.d., cz., mgr, mps, np. ...). Wieńczące rozprawę, wspomniane wyżej aneksy, o znaczącej wartości porządkującej, informacyjnej oraz dokumentacyjnej, zawierają spis nazw miejscowości według dekanatów i lat wizytacji, mapę miejscowości omawianych dekanatów z roku 1772, tabele dotyczące organów (występowanie organów i ich nazewnictwo) oraz organistów i kantorów (ich obecność w danych latach oraz stan osobowy), również zestawione odrębnie według dekanatów. Część aneksową dopełniają wybrane zdjęcia akt wizytacyjnych, ilustrujących między innymi charakter i stan zachowanych, poddanych wszechstronnej analizie źródeł.

Generalnie można już na początku recenzji stwierdzić, że podjęte przez mgr A. Wiśniowską-Kirch zadanie badawcze zostało zrealizowane rzetelnie i kompetentnie. Mamy bowiem do czynienia z rozprawą wartościową, świadczącą przede wszystkim o bardzo dobrym opanowaniu przez Doktorantkę umiejętności w zakresie badań historyczno-źródłowych, jak również metodologii naukowych badań historycznych oraz instrumentologicznych. Należy także podkreślić, że recenzowana rozprawa stanowi pierwszą wyczerpującą syntezę omawianej problematyki, przez co wnosi cenny wkład w poszerzenie wiedzy na temat organów i organistów na terenie dawnej Rzeczypospolitej oraz doskonale wpisuje się w nurt badawczy lubelskiej szkoły organologicznej.

2. Problematyka i treść rozprawy

Rozpoczynający recenzowaną rozprawę *Wstęp* (s. 21-24) jest maksymalnie (zbyt) skondensowany, zawiera jednak większość wymaganych od strony metodologii pracy naukowej podstawowych elementów. Autorka uzasadnia najpierw precyzyjnie przedmiot, cel i zakres pracy, a także omawia jej strukturę. Szczegółowy opis źródeł, uzupełniony podstawowymi informacjami na temat organizacji terytorium diecezji krakowskiej, stanu badań oraz wykorzystanych metod, przenosi natomiast do początkowej części rozdziału I (*Podstawa źródłowa pracy*, s. 25-285), którego główny korpus stanowią szczegółowe i obszernie wypisy źródłowe (s. 38-278), przytoczone w oryginale (głównie – jak już wcześniej wspomniano – w języku łacińskim). Należy podkreślić w tym miejscu znaczące walory dokumentacyjne tej części pracy (liczącej w sumie 250 stron!), których wartość i naukową przydatność do dalszych badań omawianej problematyki trudno przecenić.

W oparciu o zamieszczone w rozdziale I wypisy źródłowe Doktorantka omawia w kolejnych rozdziałach poszczególne kwestie związane z działalnością muzyczną prezentowanych parafii w wybranych trzech dekanatach diecezji krakowskiej. Najpierw – w rozdziale II – przedstawia szczegółowo kwestie związane z organami, uzupełnione podstawowymi informacjami o kościołach, w których znajdowały się tego rodzaju instrumenty (*Organy w kościołach dekanatów Nowa Góra, Proszowice i Skala na podstawie akt wizytacyjnych*, s. 287-358). O ile analiza i wykorzystanie zebranych wypisów źródłowych nie budzą żadnych zastrzeżeń, to ostatni podrozdział tego rozdziału przynosi pewien niedosyt, czy nawet rozczarowanie. Mgr Wiśniowska-Kirch wydziela tu zachowane instrumenty odrębnie dla XVII i XVIII wieku, jednakże za tym mechanicznym – i w sumie oczywistym – podziałem nie idą bardziej pogłębione badania komparatystyczne. Autorka odnosi je jedynie, porównawczo, do poszczególnych tomów Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce z lat 1951-1953 oraz do *Materiałów i sprawozdań konserwatorskich* z roku 1975, w nielicznych jedynie przypadkach konfrontując przytaczane dane ze stanem obecnym. Zdaję sobie, oczywiście, sprawę z warunków i odległości jakie stanowiły niewątpliwe utrudnienie w pisaniu rozprawy. Mimo wszystko należało jednak podjąć próbę bardziej wszechstronnego wykorzystania dostępnych w różnej formie informacji na temat poszczególnych instrumentów. Faktem jest, że Doktorantka zdaje sobie z tego sprawę, stwierdzając – słusznie – że „upłynęły lata od wydania podstawowej literatury na temat zabytkowych organów na badanym terenie, należałoby więc sprawdzić, jaki jest aktualny stan instrumentarium. Pozostawiam to jako temat badawczy dla innych autorów” (s. 358). Na tej podstawie można jednak żywić nadzieję, że autorka recenzowanej pracy sama nadrobi te zaległości, do czego gorąco zachęcam.

Trzeci rozdział pracy poświęcony został organistom oraz kantorom, a częściowo również rektorom szkół parafialnych, którzy nierzadko pełnili równocześnie posługi muzyczne (*Organiści i kantorzy w kościołach dekanatu Nowa Góra, Proszowice i Skala na podstawie wizytacji oraz tabel Załuskiego*, s. 359-419). Także w tym wypadku należy podkreślić walor dokumentacyjny tego rozdziału, zważywszy głównie na fakt, że szereg pojawiających się tu informacji dotyczących posługujących w omawianych parafiach muzyków kościelnych, w tym wielu dotychczas nieznanych, po raz pierwszy wprowadzono do naukowego obiegu.

Rozdział IV, zatytułowany: *Synteza wyników badań* (s. 421-491), stanowi rodzaj podsumowania przeprowadzonych analiz zgromadzonych źródeł i należy go połączyć ze środkową częścią aneksów, których tabele dobrze ilustrują, a zarazem systematyzują uzyskane wyniki szczegółowych badań (tabele 3-6, s. 501-546). Pomimo szeregu

poglądowych zestawień, ta część także budzi pewien niedosyt, przede wszystkim z powodu braku całościowego podsumowania uzyskanych wyników poprzez zbiorcze ich porównanie. Doktorantka wyczerpująco przedstawia je odrębnie w odniesieniu do poszczególnych dekanatów (dotyczących liczby organów, nazewnictwa, lokalizacji, wyglądu zewnętrznego wielkości, szczegółów konstrukcyjnych czy stanu zachowania), nie dokonując każdorazowo ich zestawienia i porównania, nie mówiąc o szerszej perspektywie komparatystycznej, chociażby w odniesieniu do innych dekanatów diecezji krakowskiej, czy sąsiednich diecezji. Także końcowe efekty badań dotyczące organistów i kantorów przedstawione zostały jedynie oddzielnie dla wybranych dekanatów. Autorka pracy omawia najpierw ich liczbę, następnie stan osobowy, wiek i lata służby, obowiązki, uposażenie i mieszkanie. O ile jeszcze w części dotyczącej organów czasem spotykamy zbiorcze tabele (np. s. 425, 427, 450), to tutaj nie podjęto żadnej próby połączenia wyników badań uzyskanych z poszczególnych dekanatów. Wyczerpujące treściowo i przejrzyste w swoim układzie są wprowadzone tabele zamieszczone w aneksie, dotyczące obecności organisty, kantora i rektora szkoły oraz ich stanu osobowego (oddzielne dla każdego dekanatu, z dodatkowym uwzględnieniem lat przeprowadzonych wizytacji), to tutaj z kolei zabrakło przede wszystkim wykazu wszystkich znanych z imienia i nazwiska posługujących muzyków w układzie alfabetycznym, który byłby niewątpliwie znacznym ułatwieniem, a zarazem zachętą do prowadzenia dalszych badań w tym zakresie. Podobny wykaz należało sporządzić odnośnie do wymienionych w źródłach organmistrzów. W obydwu podsumowujących rozdziałach daje się odczuć brak syntetycznego wprowadzenia, a jeszcze bardziej podsumowania uzyskanych wyników. Elementów tych Doktorantka nie wprowadza wprowadzone także w innych rozdziałach, ale tutaj jest to szczególnie widoczne. Tym bardziej, że braku tego nie rekompensuje w pełni zakończenie pracy (s. 493-500), w którym w większości powtórzono wnioski zawarte już wcześniej w pracy. Znajdujemy tu ponadto szereg sformułowań zbyt ogólnikowych, a nawet nie do końca zrozumiałych. Przykładowo można tu przytoczyć następujące zdania:

- „(...) Pierwotnie budowano te chóry dla kantorów, następnie stawiano na nich organy” (s. 494) – chóry muzyczne były raczej miejscem dla śpiewaków, a nie kantora, który przewodził śpiewom zasadniczo ze specjalnego miejsca w prezbiterium;
- „Wśród imion, jakie nosili organiści i kantorzy znajdują się tylko imiona chrześcijańskie świętych lub pochodzące z Nowego Testamentu” (s. 496) – jaki z tego wniosek i o czym to świadczy?
- „Organiści i kantorzy współpracowali ze sobą, wykonując wspólnie pieśni, śpiewy gregoriańskie i inne dodatkowe jak godzinki do NMP, Salve Regina, Dies irae, koronki do

świętych, litanie. Do obowiązków kantora należało przede wszystkim wykonywanie śpiewów mszalnych, dodatkowo mógł on prowadzić scholę, uczyć chłopców, wykonywać zadania kościelnego, grabarza. Obydwaj muzycy musieli umieć czytać i pisać, czytać z nut oraz znać liturgię” (s. 497) – wydaje się, że takie swobodne wymieszanie posług wynika przede wszystkim z braku precyzyjnego rozróżnienia poszczególnych funkcji oraz wynikających z nich obowiązków. Ponadto, wskazane „informacje o otrzymaniu wynagrodzenia w jednej sumie dla np. organisty i kantora lub nauczyciela i organisty” (tamże) niekoniecznie muszą świadczyć o łączeniu poszczególnych posług, choć czasem mogą na to wskazywać;

- o ile można się zgodzić ze stwierdzeniem, „że Kościół katolicki jako instytucja przyczynił się do rozpowszechnienia tego instrumentu, jakim są organy” (s. 499), to co najmniej enigmatyczne i niezrozumiałe jest sformułowanie wyjaśniające niejako poprzedni sąd, wskazujące na to, że „w aspekcie pragmatycznym upowszechnianie organów służyło ułatwieniu zaangażowania wiernych poprzez śpiew w liturgię. Stało się to niejako ubocznie, ale na tej samej zasadzie jak w wojskowości upowszechniały się instrumenty takie, jak bęben, czy trąbka do zachowania szyku bojowego, w teatrach gong do sygnalizowania zakończenia przerw, czy w miastach kuranty (franc. *carillon*) na wieżach do obwieszczenia pełnych godzin” (tamże).

Pozytywnie należy ocenić stronę merytoryczną i formalną opracowania. Rozprawa napisana została zrozumiałym i poprawnym stylistycznie językiem polskim, bardzo staranna jest również jej korekta. Zauważone drobne usterki, w sumie nieliczne, są proste do usunięcia i w żaden sposób nie umniejszają wysokiej wartości merytorycznej recenzowanej rozprawy, którą warto, po wprowadzeniu koniecznych poprawek i uzupełnień, przygotować do druku, przynajmniej w postaci wypisów źródłowych zaopatrzonych odnośnymi komentarzami.

3. Dobór źródeł i bibliografia

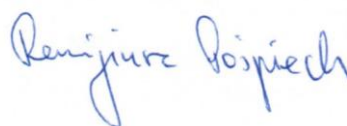
Recenzowana praca mgr A. Wiśniowskiej-Kirch posiada szeroką bazę źródłową, co dobrze ilustruje zamieszczona na początku pracy, licząca prawie 200 pozycji bibliografia (s. 7-20) oraz nieodzowne w opracowaniach historycznych przypisy, stosunkowo liczne i poprawnie sporządzone, o ciągłej numeracji (w sumie jest ich 1690). Zestaw bibliograficzny został podzielony na dwie zasadnicze części: *Źródła* (akta wizytacyjne zachowane w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie – 11 jednostek oraz w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie – 7 jednostek plus zachowane w tymże archiwum tzw. Tabele Załuskiego z lat 1747-1749) oraz *Opracowania* (50 pozycji), które dopełniają *Encyklopedie*, *leksykony*, *słowniki*, *katalogi* (15 pozycji), a także *Netografia* – swoiste *signum temporis*,

licząca ponad sto pozycji (dokładnie 112). W sumie zestawienie bibliograficzne sporządzone zostało kompetentnie i w pełni wyczerpuje podstawową literaturę przedmiotu, choć można tu zauważyć, przykładowo, brak pomocnych dla analiz komparatystycznych prac ks. Grzegorza Poźniaka (szczególnie tych opartych na materiałach wizytacyjnych z diecezji wrocławskiej, która przez szereg wieków utrzymywała bliskie kontakty liturgiczno-muzyczne, jak i kulturowo społeczne z [archi]diecezją krakowską), a także – dla zachowania obiektywnych sądów naukowych (pomijając wszelkiego rodzaju inne zastrzeżenia) – Wiktora Łyjąka.

4. Ocena ogólna

Na podstawie powyższej oceny mogę z pełnym przekonaniem stwierdzić, że przedstawiona do recenzji rozprawa w sposób rzetelny i wyczerpujący przedstawia podjęty temat badawczy, stanowiąc zarazem cenny wkład w rozwój badań zarówno muzykologicznych, jak i historyczno-źródłowych oraz instrumentologicznych. Autorka wykazała się nie tylko bardzo dobrą znajomością analizowanych źródeł, ale także konieczną w tego rodzaju pracach umiejętnością naukowego formułowania własnych przemyśleń, opanowaniem odpowiedniego warsztatu naukowego oraz znajomością trafnie dobranych metod badawczych. Uwzględniając wykorzystanie oryginalnych, dotąd nie eksplorowanych w tym zakresie źródeł, można uznać to monograficzne opracowanie jako w pełni oryginalne i wartościowe. To wszystko sprawia, że recenzowana praca spełnia wymagania określone w *Ustawie Prawo o szkolnictwie i nauce* z dnia 20 lipca 2018 r. Przedkładałam zatem Radzie Dyscypliny Nauki o Sztuce Wydziału Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła w Lublinie wniosek o dopuszczenie mgr Agnieszki Wiśniowskiej-Kirch do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Wrocław, 10 października 2023 r.



/prof. dr hab. Remigiusz Pośpiech/
Instytut Muzykologii Uniwersytetu Wrocławskiego